

Nyelvi ideológiák és filozófiák

ISTVÁN LANSTYÁK
Language Ideologies and Philosophies

81`1
81`246.2
81`27

Language ideology. Philosophy. Conservatism. Nationalism. Purism. Vernacularism. Internationalism. Standardism (standard ideology). Homogenism. Pluralism. Linguicism. Language Use. Attitudes. Language myth.

*Szépe Györgynek ajánlom
tisztelettel és szeretettel*

Bevezetés

Dolgozatomban¹ a nyelvi ideológiák néhány általános kérdésével foglalkozom, s röviden bemutatok több, a magyar nyelvközösségben fontos szerepet játszó konkrét nyelvi ideológiát is, nevezetesen a konzervativizmust, a nacionalizmust, a purizmust, a vernakularizmust, az internacionalizmust, a standardizmust, a homogenizmust és a pluralizmust. A nyelvi ideológiákon kívül röviden kitérek két olyan filozófiai elképzelésre is, amelyek a nyelvi ideológiákhoz hasonló szerepet töltenek be a nyelv kérdéseiről való gondolkodásban: a platonizmusra és a racionalizmusra.

A nyelvi ideológiák és a hozzájuk hasonló szerepet betöltő filozófiák kérdéseire a nyelvi mítoszok és babonák vizsgálata során (Lanstyák 2007a; 2007b), ill. ezzel párhuzamosan a nyelvalkító tevékenységek számbavételekor (Lanstyák 2007c) írányult rá a figyelmem. Az a kérdés érdekelt elsősorban, hogy a nyelvi ideológiák és filozófiák milyen szerepet játszanak a nyelvi mítoszok és babonák (összefoglaló kifejezéssel: nyelvi tévhitek) terjesztésében és erősítésében, illetve általában a nyelvről, a nyelvi jelenségekről, a nyelvhasználatról való laikus és tudományos gondolkodásban.

A nyelvi ideológiák és filozófiák tanulmányozása során világossá vált előttem, hogy ezek a nyelvalkítást, annak minden válfaját (nemcsak a létező magyar nyelv-művelést, hanem a más nyelvközösségekben folytatott nyelv-művelést, de a nyelvtervezést és a nyelvmenedzselést is) sokkal nagyobb mértékben befolyásolják, mint azt korábban gondoltam, sőt mindenfajta nyelvi vonatkozású tevékenységnek – így a tudományos kutatásnak is – rendkívül fontos meghatározói. Ennek az írásnak a közreadásában ezért már az a törekvés is motivált, hogy fölhívjam a figyelmet arra, mennyire fontos a nyelvalkítás és a nyelvkutatás során egyértelművé tenni a ma-

gunk és a közvélemény számára is, hogy tevékenységünket milyen nyelvi ideológiai alapállásból, milyen értékek mentén, mely társadalmi csoport, csoportok érdekében végezzük.

A nyelvi ideológiák és filozófiák mibenléte

A nyelvi ideológiák az egyik felfogás szerint olyan gondolatok, gondolatrendszerek, amelyek a nyelvi rendszerrel, a nyelvhasználattal, a nyelvi közösségek helyzetével, a nyelvek egymáshoz való viszonyával stb. kapcsolatos tények magyarázatára és igazolására szolgálnak. Egy másik, tágabb felfogás értelmében a nyelvi ideológiák magukba foglalják a beszélők által meg nem fogalmazott – sőt nem is tudatosult – nyelvvel kapcsolatos meggyőződéseket is, melyek meglétére a beszélők nyelvi viselkedéséből lehet következtetni. Ezekre a kifejtetlen „nyelvi ideológiákra” természetesen nem áll, hogy magyarázó vagy legitimáló szerepük volna.² Jómagam a nyelvi ideológiák műszót a szűkebbik értelemben használom. Az így felfogott ideológiákon túl eső, nyelvvel kapcsolatos vélekedésekre inkább mint nyelvi tévhitekre utalok, bár tudatában vagyok annak, hogy az ilyen elképzelések nem mind tévesek, ennek a terminológiai kérdésnek a megoldását azonban jelenleg nem tekintem feladatomnak.

A nyelvi ideológiák – akárcsak a nyelvi tévhitek markánsabb csoportja, a nyelvi mítoszok – szorosan beágyazódnak az érintett közösségek kultúrájába, s hatékonyan befolyásolják az emberek nyelvről való gondolkodását, ezáltal pedig nyelvi viselkedésüket, ill. nyelvi viselkedésük mások által történő értelmezését is.³ Mivel a nyelvi változások a nyelvi viselkedés megváltozásának következményei, a nyelvi ideológiák a beszélők nyelvi viselkedésének befolyása révén nyelvi változásokat is előidézhetnek, illetve befolyásolhatják a folyamatban lévő nyelvi változások menetét és ütemét.

A nyelvi ideológiák meghatározó szerepet játszanak a különféle kulturális, gazdasági, politikai stb. intézményeknek (köztük magának az államnak) a nyelvstratégiájában és nyelvpolitikájában is, s gazdasági, kulturális, politikai és más érdekek húzódnak meg mögöttük. Mindig túlmutatnak magán a nyelven: a nyelvi viszonyok befolyásolása által az egyes társadalmi csoportok társas viszonyait is befolyásolják. Azt is mondhatjuk, hogy a nyelvi ideológiák a nyelvet és a nyelvhasználatot konkrét társadalmi csoportok politikai, gazdasági, kulturális stb. érdekeinek megfelelően látatják (még akkor is, ha azt a látszatot keltik, hogy „össztársadalmi” érdeket képviselnek).⁴

Amint említettük, a nyelvi ideológiák szorosan összefüggnek a nyelvi mítoszokkal és babonákkal, sőt a tágabb értelemben vett nyelvi ideológiák és a nyelvi mítoszok között nem is lehet határozott különbséget tenni. Amennyiben a „nyelvi ideológiákat” a fentieknek megfelelően szűkebben értelmezzük, a különbség a „nyelvi mítoszok” és a „nyelvi ideológiák” közt többek között az, hogy a szűkebb értelemben vett „nyelvi ideológiák” a „nyelvi mítoszokhoz” képest nagyobb fokú tudatosságot, kifejtettséget, sőt sok esetben intézményesültséget asszociálnak; a nyelvi vélekedések racionális oldalát hangsúlyozzák a mítoszokban erőteljesebb irracionálissal szemben, ugyanakkor emezektől eltérően nem implikálják a hamisság fogalmát. Az ideológiák fogalmához szorosan kapcsolódik a politika és a hatalom képzete is; ez a nyelvi ideológiák esetében is releváns szempont: a nyelvi ideológiákat gyakran intézmények, ill. maga az államapparátus terjeszti tudatosan.⁵ Mindezek alapján ta-

lán megkockáztathatjuk azt az állítást is, hogy a nyelvi ideológiáknak legalábbis egy része különféle nyelvi tévhiteken alapul, ezeket mintegy kifejtik és „cselekvőképes” formába öntik, ezáltal pedig megerősítőleg is hatnak rájuk.

A nyelvi mítoszok nemcsak a nyelvi ideológiákkal mutatnak közeli rokonságot, hanem bizonyos filozófiai elgondolásokkal is. Ez nem föltétlenül jelenti azt, hogy bármilyen irányú származási kapcsolat lenne közöttük; inkább arról lehet szó, hogy a nyelvi mítoszok egy része, éppúgy, mint a nyelvi ideológiák és az ezekkel összhangban lévő filozófiák az emberi elme működésének eltérő kontextusokban megjelenő termékei. A nyelvi ideológiák áttekintését nem érezném teljesnek, ha nem térnék ki ezekre is.

Nyelvi ideológiák és filozófiák a magyar nyelvközösségben

A magyar nyelvközösségben fontos szerepet játszó nyelvi ideológiák számbavétele nem könnyű feladat. Mivel nagyon kevés közvetlen kutatási előzményre támaszkodhattam,⁶ s komolyabb előmunkálatokat sem folytattam, tulajdonképpen felelőtlen-ségnek is tekinthető, hogy belevágtam ennek a közleménynek a megírásába, hiszen ilyen körülmények közt nagy a veszélye annak, hogy az egyes nyelvi ideológiák ösz-szegyűjtésében az elfogadhatónál nagyobb szerepet fog játszani a szubjektivitás, az ideológiák jellemzése pedig nagyon távol áll majd a tökéletestől. Erre a lehetőség-re ezennel felhívom a figyelmet, s arra kérem minden kedves olvasómat, hogy ennek fényében olvassa mindazt, ami alább következik.

Nyelvi konzervativizmus

A konkrét nyelvi ideológiák bemutatását a konzervativizmussal érdemes kezdeni, mivel ez szolgál alapjául a hagyományos magyar nyelv művelő megközelítésnek, és több más, specifikusabb nyelvi ideológiával jár együtt jellemző módon, többek között a nacionalizmussal, a purizmussal és a standardizmussal.

Maga az általában vett konzervativizmus a hagyományos nemzeti, társadalmi, kulturális, erkölcsi, vallási értékek védelmét szolgáló ideológia. Radikális válfaja a korábbi, tökéletesebbnek gondolt értékek visszaállítását célozza, mérsékeltebb változata csak a még meglévő értékek megőrzésére irányul. A nyelvi konzervativizmus a nyelvi változások visszafordítását, illetve megfékezését célzó törekvések megalapozására szolgáló általános gondolatrendszer, amely leginkább más, specifikusabb nyelvi ideológiákon keresztül fejt ki hatását.

A korábbi értékek visszaállítása vagy a meglévők megőrzése csak akkor értelmes emberi cselekedet, ha a régebbi értékeket, ill. az azokon alapuló nemzeti, társadalmi, politikai, kulturális, erkölcsi, vallási berendezkedést jobbnak tartjuk a jelenkorinál, ill. a feltételezett jövőbelinél. Nem tisztem megítélni, hogy az élet egyes területein az „értékromlás” feltételezése megalapozott-e vagy sem, annyi azonban biztos, hogy a mai nyelvtudomány a nem a nyelvcsere állapotában lévő nyelvek változását nem tekinti sem romlásnak, sem tökéletesedésnek, így a nyelvi konzervativizmusnak mint ideológiának az érvényesítése nem is járhat a nyelv teljesítőképesége szempontjából pozitív következményekkel: hatása vagy közömbös, vagy pedig negatív. (A nyelvi változások fékezése azért lehet negatív jelenség, mert a változás nem jár ugyan a nyelv struk-

turális tökéletesedésével, mégis szükség van rá, mert ezáltal válik a nyelv alkalmassá az adott közösségben jelentkező új szükségletek kielégítésére.)

A nyelvi konzervativizmus tehát „nyelvi haszonnal” nem járhat ugyan, lehet viszont társadalmi, kulturális haszna. A nyelvi változások fékezése például szolgálhatja az írott nyelvi kultúra könnyebb átörökíthetőségét, s ilyen értelemben szerepe lehet a kulturális – és az ezzel összefüggő nemzeti – értékek védelmében. Természetesen a kulturális és a nemzeti értékek megítélése egy-egy társadalmon belül is sokféle, a beszélői csoportok társadalmi, politikai, gazdasági helyzetének, illetve az ez által meghatározott érdekeiknek a függvényében. Éppen ezért a konzervativista irányultságú nyelvalkító törekvések csak akkor korrektek, ha a nyelvalkítók nyilvánvalóvá teszik, hogy nem „a nyelv egészségesebb fejlődését” szolgálják (ahogy ezt a magyar nyelv művelés állítja magáról)⁷, hanem konkrét társadalmi csoportok sajátos szociokulturális érdekeit.⁸

A „nyelvi konzervativizmussal” kapcsolatban meg kell még jegyezni, hogy ez a műszó a szakirodalomban hagyományosan nem nyelvi ideológiára, hanem inkább nyelvvállalatra vonatkozik, s az ilyen módon jellemzett nyelvvállalatot nem föltétlenül vagy nem kizárólag a beszélők konzervatív beállítottsága, ill. a nyelvi konzervativista ideológia érvényesülése miatt jön létre, hanem pl. az adott közösségnek más közösségektől való viszonylagos elzártsága miatt. Gondoljunk csak a földrajzilag elszigetelt völgyekben, vagy a szárazföldtől távolabb eső szigeteken megmaradt, máshol már kihalt vagy kihalóban lévő nyelvekre, nyelvjárásokra vagy akár a kisebbségi nyelvekre, így a határon túli magyar nyelvváltozatokra is, amelyek a magyarországiakhoz viszonyítva több tekintetben is „konzervatívabbak” a szónak ennek az értelmében.

Nyelvi nacionalizmus

A nacionalizmus lényege az emberi személyiségre hatást gyakorló identitások egyikének, a nemzeti identitásnak az abszolutizálása, a többi fölé emelése, az egyéni és a társadalmi értékrendszer csúcsára helyezése, a nemzetnek és a nemzet néhány fontos attribútumának, mindenekelőtt a nyelvnek kultikus jellegű tiszteletben részesítése. Ez utóbbinak, a „nemzetiként” aposztrofált nyelvnek a „felmagasztalása”, mintegy szentként való tisztelete a nyelvi nacionalizmus. A „szentként való tisztelet” abban nyilvánul meg, hogy akárcsak az istenségeket, a nemzeti nyelvet is tökéletesnek (vagy legalábbis egyre inkább tökéletesedőnek), sok esetben más nyelveknél magasabb rendűnek vélik; sajátos értékei közt tartják számon ősiségét, egyediségét, belső, sajátos törvények szerint való fejlődését. Akárcsak az istenségek ellen, a nyelv ellen is lehet vétkezni, például meg lehet szentségteleníteni, különösen azzal, ha nem helyesen használjuk, vagyis megszegjük az öröknek és változtathatatlanak gondolt – ha nem is mondott – törvényeit.

A nyelvi nacionalizmus nyelvközi viszonylatban leginkább az adott ország területén használatos kisebbségi nyelvek visszaszorítását célzó státusalkításban nyilvánul meg, de sokszor ugyanezen a nyelvi nacionalista ideológián alapulnak az elnyomott kisebbségek nyelvmentő mozgalmai is.

Egyetlen nyelv keretein belül a nyelvi nacionalizmusnak (és ettől elválaszthatatlanul az alább említett standardizmusnak) egyik jellegzetes megnyilvánulási formája a preskriptivizmus, az a diskurzusalakító törekvés, melynek célja a beszélők nyelvhasználatának „a nyelv” szabályaival azonosított kodifikált standard normá-

jához való hozzáigazítása. A nyelvhasználat ilyen típusú manipulálása nem öncélú, ill. nem csupán „a nyelv érdekében” történik: a nyelvi nacionalizmus a „nemzeti nyelvet” a nemzetállam építésének a szolgálatába állítja, legfőbb nemzetépítő tényezőnek tekinti (vö. a „nyelvében él a nemzet” szállóigével). A nyelv így szinte azonosítódik a nemzettel, ezáltal pedig a nyelv ellen elkövetett „bűnök” még súlyosabbá válnak, eggyé lesznek a nemzet ellen elkövetett bűnökkel. Bár Magyarországon – történelmi és geopolitikai helyzetéből fakadóan – a nemzetállam építése immár nem aktuális feladat, a magyar nyelv művelés a nyelvi nacionalizmus ideológiájától nem tud, és valószínűleg nem is akar elszakadni.⁹

Nyelvi purizmus

A nacionalista nyelvi ideológia egyik válfaja, amely nyelvi következményeit tekintve a preskriptivizmushoz hasonlóan nem más nyelvek, hanem a közösség saját nyelve ellen irányul, a nyelvi purizmus, amely a nyelvtisztításban mint egyfajta nyelvalakítási stratégiában nyilvánul meg cselekvő módon. A nyelvi purizmus olyan felfogásként jellemezhető, amely az idegen nyelvek hatására bekövetkező nyelvi változásokban negatívumot lát. A purista nyelvalakítók a nyelv korábbi, idegen hatásoktól mentesebb állapotát jobbnak, tökéletesebbnek, szebbnek vélik a saját korukbelinél. A nyelv korábbi állapotának megőrzése azért annyira fontos a puristák számára, mert a nemzet és a nyelv szoros kapcsolatából következően a nacionalista ideológia az „ősi sajátságokat” a „nemzeti karakter” hű kifejezőinek látta; ezzel szemben a kontaktushatás megnyilvánulásai nemegyszer idegen világszemlélet szálláscsinálóinak, ezáltal pedig a „nemzeti karakter” rombolóinak minősítettnek.

A nyelvi purizmus a diskurzusalakító tevékenységben az idegen eredetű nyelvi elemek és formák (egy részének) megbélyegzésében, üldözésében, a korpuszalakító tevékenységben pedig az ilyen elemeknek és formáknak a kodifikációból való kizárásában nyilvánul meg.¹⁰ Korábban a magyarországi purizmus fő célpontjai a germanizmusok voltak, jelenleg a nyelv művelők és követők főleg az anglicizmusok ellen fenekednek, a határon túliak pedig az illető ország többségi nyelvéből származó elemek ellen.

A purista szemlélet érzékeltetésére szolgáljon itt egy idézet a mai magyar nyelv művelés kiemelkedő jelentőségű, reprezentatív kiadványából, a *Nyelvűvelő kézikönyvből*, melyben a szócikk szerzője, Tompa József így értékeli a közép magyar kor magyar nyelvi folyamatait: „A magasabb iskolázásnak, a tudományos és az állami életnek fokozódó latinodása, az országba telepítettek idegen beszéde szintén sokat ártott a magyar nyelv fejlődésének és művelésének” (*NyKk*. 1985, 2:360). Talán érdemes megjegyezni, hogy ez a vélemény két évvel később jelent meg a Balázs János szerkesztette, *Areális nyelvészeti tanulmányoknál* (Balázs 1983), amely magyar nyelven íródott és Magyarországon jelent meg.

Nyelvi vernakularizmus

A purista ideológiával bizonyos értelemben rokon a nyelvi vernakularizmus ideológiája, amely a vernakularizációban mint egyfajta nyelvalakítási stratégiában nyilvánul meg. Szemben a purizmussal, amely elsősorban a diskurzusalakítást és a korpuszalakítást befolyásolja (azt, hogy az emberek hogyan válogatnak a rendelkezésükre álló nyelvi eszközök közül, egy nyelven belül, s ennek következté-

ben milyen módon változik meg maga a nyelvi rendszer), a vernakularizmus főként a státusalakításban kap szerepet. A vernakularizmus lényege a helyi identitást „hitelesen” kifejező őshonos nyelvek, esetleg nyelvváltozatok előnyben részesítése a nagyobb hatósugarú, „hasznosabb”, de a helyi identitás kifejezésére nem vagy kevésbé alkalmas összekötő nyelvekkel szemben. Vernakularizmus nyilvánul meg a nyelvélénkítésben és a nyelvésztesztben is; ezekről alább a pluralista ideológia kapcsán lesz szó. Más vonatkozásban a vernakularizmus a kisebbségi anyanyelvű beszélők nyelvének támogatása a többségi nyelvel szemben.

Magyar viszonylatban vernakularista (és pluralista) törekvésnek tekinthető a magyar standard határon túli változatainak kodifikálása és elismertetése, ami azonban nem minősíthető purizmusnak, mivel e sajátosságok jelentős része nem a határon túli nyelvjárások megőrzött régiségei közé tartozik (bár ilyen is akad), hanem az eltérő államisággal függ össze, ráadásul jelentős részük kontaktusjelenség. Más vonatkozásban a vernakularizmus megnyilvánulása a határon túli magyar közösségek nyelvmegtartásának szorgalmazása, a nyelvcsere negatív jelenséggé váló értékelése is.

Nyelvi internacionalizmus és regionalizmus

A nyelvi vernakularizmusnak mintegy ellentéte a nyelvi internacionalizmus ideológiája, amely az internacionalizációban mint egyfajta nyelvalakítási stratégiában nyilvánul meg. A szakirodalomban az internacionalizáció státusalakítási stratégia, melynek célja valamely nemzetközi nyelv támogatása a helyi nyelvekkel szemben – általában vagy meghatározott funkciókban, pl. az oktatás, a kereskedelem vagy a jogalkotás nyelveként. Ám a nyelvi internacionalizmus ideológiája szerepet kaphat a diskurzus- és a korpuszalakításban is, olyan esetekben, amikor például a standardizálás során a nyelvalakítók a rendelkezésükre álló eszközök közül a más nyelvekben is meglévő vagy azokra jobban hasonlító formákat részesítik előnyben a saját nyelvekre korlátozódó formákkal szemben, annak érdekében, hogy nyelvük „kompatibilis” legyen a világnyelvekkel (vö. Dahlstedt 1976, 25–27).

Internationalizáció volt például a magyar nyelvújítóknak az a törekvése, hogy a mintának tekintett nyugati nyelvekben (a németben, a franciában, az angolban, az olaszban, a klasszikus nyelvekben) megtalálható stílusokat – idegen nyelvű irodalmi művek magyarra fordítása révén – a magyarban is meghonosítsák. Szintén az internacionalista ideológia nyilvánult meg abban a nyelvújítói törekvésben, hogy a németben egy szóval kifejezhető fogalmakat – főleg tükörfordítások létrehozása révén – a magyarban is ki lehessen fejezni egy szóval (lásd pl. Benkő 1982, 26–32).¹¹ Jelenleg a magyar nyelv bizonyos regisztereinek, például a jogi szaknyelvnek, az erőteljes internacionalizálását az európai struktúrákba való integrálódás motiválja (vö. Klaudy 2001).

Az internacionalizmus egyik válfaja a nyelvi regionalizmus, melynek hívei nem világviszonylatban, hanem egy több nyelvet, ill. országot magába foglaló nemzetközi régió viszonylatában igyekeznek megkönnyíteni a nyelvközi kommunikációt, pl. a szaknyelvi terminológia egyeztetett fejlesztésével. A nyelvi regionalizmus ideológiája többek között a skandináv nyelvek alakításában játszott jelentős szerepet (lásd Dahlstedt 1976, 23–25); ehhez hasonló, de egyetlen országon belül érvényesülő törekvésekre példa a cseh és a szlovák nyelv bizonyos regisztereinek egyezte-

tett alakítása Csehszlovákia fennállásának évtizedeiben. A szűkebb értelemben vett nyelvi internacionalizmuson és a nyelvi regionalizmuson alapuló nyelvalakító stratégiák tulajdonképpen csak abban különböznek egymástól, hogy az érintett nyelvközösségek mely idegen nyelvekre való tekintettel végzik a nyelvalakítást: az internacionalizmus esetében az igazodás világnyelvekhez, míg a regionalizmus esetében szomszédos, ill. földrajzi tekintetben közeli nyelvekhez történik.

Nyelvi standardizmus

A nyelvi standardizmusnak nevezhető ideológia lényege a nyelvi egység szorgalmazása a nyelvi változatosság rovására; ez az ideológia a nyelvi standardizációban mint nyelvalakítási folyamatban nyilvánul meg.¹² A standardizmus számos képviselője a standard nyelvváltozatot nyelvileg magasabb rendűnek, fejlettebbnek, jobbnak, sőt szebbnek tartja más nyelvváltozatoknál, a standard nyelvváltozat normáját az adott nyelv normájaként látja és láttatja.¹³ Sokan a nyelv történetének lényegét a standardizációban látják: a standard nyelvváltozat kialakulásában és állandó „tökéletesedésében”. A standardizmus képviselői úgy gondolják, hogy a standard nyelvváltozatot az adott beszélőközösség minden tagjának meg kell tanulnia, még hozzá saját jól felfogott érdekében, a társadalmi előrehaladás nélkülözhetetlen eszközeként. S mivel a hatalmi elit a standardizmus ideológiájára hivatkozva olyan helyzetet teremt, hogy a standard csakugyan nélkülözhetetlenné váljon a társadalmi előrehaladásban, törekvései idővel ily módon igazolást is nyernek.¹⁴

A standardizmus pozíciója a magyarországi magyar nyelvalakításban jelenleg rendíthetetlen, annak ellenére, hogy a posztmodern korszakban a nyugati nyelvekben egyre erőteljesebben érvényesülnek a nyelvi desztandardizációs folyamatok, melyekben a pluralizmus és a vernakularizmus játszik meghatározó szerepet.

A standardizmus sok esetben a nyelvi nacionalizmus szolgálatában áll. A nyelvi nacionalizmus képviselőinek nagy szükségük van a standardizmusra, ugyanis a nyelvi nacionalista ideológia szerint a nyelvi egység elengedhetetlen feltétele a nemzeti egységnek, a nyelvi egység letéteményese pedig a standard nyelvváltozat. Ezért a standard nyelvváltozat használata, terjesztése a nyelvi nacionalisták szerint elsőrendű nemzeti érdek, a standard norma „lazítása” pedig nyelvárulás, és ezáltal nemzetárulás is (vö. Kontra–Saly 1998). Ugyanakkor a nyelvi standardizmus nem szükségszerűen kapcsolódik össze a nyelvi nacionalizmussal, alkalmazása lehet tisztán eszközjelű is.

Nyelvi homogenizmus

A standardizmus úgy is tekinthető, mint egy átfogóbb nyelvi ideológiának, a nyelvi homogenizmusnak egy sajátos válfaja. Szemben a nyelvi standardizmussal, amely nyelven belüli viszonylatban érvényesül, a nyelvi homogenizmus ennél átfogóbb, elsősorban azt a felfogást értik rajta, miszerint a nyelvi sokféleség negatív jelenség, amely veszélyezteti az állam egységét, a politikai, gazdasági, kulturális rendszer stabilitását, a gazdasági fejlődést és a jólétet (vö. Baines 1998). A nyelvi homogenizmus a kisebbségi nyelvek visszaszorítására, hosszú távon pedig teljes asszimilálására irányuló státusalakító törekvésekben nyilvánul meg.

A nyelvi homogenizmushoz hasonló fogalom a nyelvi asszimilacionizmus, amely alighanem többé-kevésbé ugyanazt a nyelvi ideológiát takarja, csak a szó motiváltsága által jobban kidomborítja annak célját, a kisebbségi nyelvek beolvasztását. A nyelvi homogenizmus szorosan kapcsolódik a nyelvi nacionalizmus ideológiájához is. Ami a magyar nyelvet illeti, az a nyelvi homogenizmusnak, ill. asszimilacionizmusnak jelenleg sokkal inkább áldozata, mintsem szorgalmazója, mégpedig az országhatárokon túli magyarok régiókban, ahol a többségi hatalmak a történelmi Magyarország feldarabolása óta meglehetősen egyöntetűséggel törekednek a magyar nyelv visszaszorítására, azzal a céllal, hogy a magyar nyelvterület határai minél előbb egybeessenek a trianoni határokkal, s így az esetleges határrevízió kérdése végképp okafogyottá váljon (vö. Péntek 2002, 315).

Nyelvi pluralizmus

A standardizmussal és a homogenizmussal ellentétes nyelvi ideológia a nyelvi pluralizmus, melynek lényege a nyelvi (nyelvközi és nyelven belüli) változatoság előnyben részesítése a nyelvi egységgel szemben. Ez a nyelvi ideológia nyilvánul meg a nyelvi, ill. nyelvváltozati sokféleség fenntartására tett nyelvalakító erőfeszítésekben. Ennél radikálisabb pluralista indíttatású nyelvalakító tevékenység nyelvközi viszonylatban a visszaszoruló nyelvek megerősítésére, elterjesztésére irányuló nyelvélénkítés, valamint a (csaknem) kihalt nyelvek „feltámasztására” irányuló nyelvéllesztés.

Nyelven belüli viszonylatban a nyelvi pluralizmus jellegzetes megnyilvánulási formája a standardizáció „visszacsinálása”, az ún. nyelvi destandardizáció. Magyar viszonylatban a destandardizációs erőfeszítésre legjobb példa a magyar standard határon túli változatainak kodifikálása, amelyről főntebb a vernakularizmus ideológiája kapcsán már volt szó. A nyelvi pluralizmus nemcsak a nyelvi és nyelvváltozati sokféleség támogatásában mutatkozhat meg, hanem egy-egy nyelvváltozat – mindenekelőtt a standard – belső változatoságának növelésében, a korábban nemstandardnak minősülő alakváltozatok kodifikálásában is.

Amint a fentiekből is kiderült, a nyelvi ideológiákat a hatalmi elit szívesen használja emberek, embercsoportok nyelvi alapú diszkriminációjának eszközeként, például oly módon, hogy a tőle eltérő anyanyelvű, ill. anyanyelvváltozatú beszélők társadalmi előrehaladását – különféle nyelvi ideológiákra hivatkozva – az általa eredendően birtokolt nyelv, ill. nyelvváltozat ismeretéhez, használatához köti, anélkül hogy ezt nyelvi tényezők (pl. az érintett nyelvváltozatok közti nagy távolságból adódó csekély kölcsönös érthetőség) indokolnák. Ezt a magatartást és gyakorlatot Tove Skutnabb-Kangas nyomán *lingvícizmusnak* nevezik.¹⁵ A kifejezés tudatosan rímeli a faji alapú megkülönböztetésre utaló rasszizmusra és az etnikai diszkrimináció megnevezésére használatos *etnicizmusra*. Magyar viszonylatban *lingvícista* következményekkel jár a nyelvi nacionalista, a purista és a standardista ideológia erőteljes érvényesülése a nyelvművelésben és az anyanyelvi nevelésben, sőt általában a nyelvvel kapcsolatos közgondolkodásban, s nyelvi jogsértéseket eredményez, kutatások híján nehezen fölmérhető mértékben.¹⁶

Platonizmus

A hétköznapi beszélők gondolatvilágában nagyon erőteljesen érvényesül egy olyan filozófiai elgondolás, melynek gyökerei az ókori filozófiáig vezethetők vissza: ez a platonizmus. A platonizmus lényegi gondolata, hogy az érzéki tapasztalatok által szerzett tudás tökéletlen, hiányos, mivel az érzékek számára elérhető világ csak időleges, tökéletlen tükröződése az eszmék örök, változatlan, tökéletes világának. Az emberek – azok is, akik soha nem hallottak Platón ideatanáról – úgy gondolják, hogy a nyelvnek van egy ideális formája, amely mintegy független a tényleges diskurzusokban található nyelvi alakulatoktól. Ezt a mítoszt nyelvi platonizmusnak nevezhetjük. Ha az emberek olyan szavakat, hangtani változatokat, nyelvtani szerkezeteket stb. használnak, amelyek eltérnek az eszmék világában leledző ideális nyelvi formáktól, akkor ez az emberi tökéletlenség miatt van így, s a „deviáns” alakokat nyelvbotlásnak, nyelv(helyesség)i hibának, vagy legjobban esetben is valamilyen nyelvjárási eltérésnek kell tekinteni.¹⁷

A platonizmussal szoros kapcsolatban áll a fentebb említett standardista – és a vele rokon nacionalista – ideológia. A standardista ideológia a standard nyelvváltozatot eszményi, tökéletes nyelvváltozatnak tekinti, a standardista indíttatású diskurzus- és korpuszalakító tevékenység pedig azt a (megvalósíthatatlan) célt tűzi maga elé, hogy ezt az eszményi nyelvváltozatot – a jobb sorsra érdemes hétköznapi beszélők nyelvhasználatának folyamatos bírálgatása és javítgatása révén – az eszmék világából a földi valóságba lehozza.

Nyelvi racionalizmus

Az emberi megismeréstől függetlenül létező eszmék visszatérnek a racionalista filozófiában, melynek szintén az az alapgondolata, hogy az emberi megismerés nem „szorul rá” az érzéki tapasztalatokra, mivel léteznek olyan ismeretek is, amelyekhez az ész „tisztá” működése révén jutunk. Ez azért lehetséges, mert az ember úgy születik, hogy az elméjében az érzéki tapasztalatoktól független eszmék találhatók, ahogy ezt már Platón is gondolta.

A nyelvi racionalizmus olyan felfogás, mely szerint a nyelvi szerkezeteket az emberi elmében található kognitív szerkezetek határozzák meg, azaz a szavak és a nyelvtani formák azért jönnek létre, hogy eredendően meglévő gondolatainkat ki tudjuk fejezni; ebből következik, hogy a szavak (jelentések) és a nyelvtani formák levezethetők az elme működéséből (vö. Robins 1999, 134–138; Kálmán–Trón 2005, 103).¹⁸ Erre a nézetre vezethető vissza az a rendkívül gyakori nyelvi mítosz, mely szerint az emberi gondolkodás logikái törvényeinek megfelelő nyelvi formák jobbak azoknál, amelyek ezekkel nincsenek összhangban.

A nyelvi racionalizmus hívei – az ész „mindenhatóságának” bővületében – a nyelvet egyfajta gépnek látják, a gépek tulajdonságaival ruházzák fel. Ennek az a következménye, hogy bajnak tartják, ha a nyelv működésében logikátlanságokat, következetlenségeket, többértelműségeket stb. fedeznek föl (vö. Sándor 2001, 253). Valójában persze a nyelv nem gép, s nem is úgy működik, mint egy gép, sőt nem is lenne jó, ha a működése a gépekéhez volna hasonló. Hogy mást ne mondjunk, már csak azért sem, mert a gép nem változik (ha igen, akkor romlik), az pedig igencsak súlyos következményekkel járna az emberi nyelvekre, sőt magára az emberiségre

nézve is, ha az emberi nyelvek képtelenek volnának a változásra, s tetejében idővel elromolnának, és „nyelvi roncsstelepre” kerülnének.¹⁹

Mit kezdünk a nyelvi ideológiákkal és filozófiákkal?

A nyelvi ideológiák erőteljes jelenléte – legalábbis az európai típusú modern társadalmakban – szükségszerű; nehéz például elképzelni olyan nyelvalakító tevékenységet, amelyben ne játszana szerepet vagy a standardizmus, vagy a vernakularizmus ideológiája, vagy pedig mindkettő. A nyelvi ideológiák nemcsak a nyelvalakítást befolyásolják, hanem a nyelvészeti kutatásokat is, a kutatási téma kijelölésétől, a módszereken keresztül az adatok feldolgozásáig és értelmezéséig. Ez egyenesen következik a nyelvi ideológiák társas és kulturális beágyazottságából: a nyelvalakítók, ill. a kutatók sem függetleníthetik magukat saját társadalmi helyzetüktől és kultúrájuktól, nem végezhetik tevékenységüket úgy, hogy ne szolgálnák a társadalom valamely rétegének, rétegeinek érdekeit. E tekintetben a különbség a szakemberek és a laikusok közt „csak” az, hogy a szakemberek nyelvi ideológiái – jó esetben – kisebb mértékben alapulnak csak nyelvi mítoszokon, s nagyobb mértékben az ezektől viszonylag függetlenedett, a nyelvi valósággal összhangban lévő nyelvészeti és társadalmi megfontolásokon.²⁰

Szemben a nyelvi mítoszokkal a nyelvi ideológiákra nem úgy kell tekinteni, mint amelyek „igazak” vagy „hamisak”, hanem úgy, mint amelyek az adott társadalmi kontextusban alkalmasak vagy nem alkalmasak bizonyos nyelvi vonatkozású célok elérésére (maguk a célok persze lehetnek valamely elfogadott értékrendszer értelmében helyesek vagy helytelenek). Ez azt jelenti, hogy a mítoszoktól eltérően a nyelvi ideológiák ellen nem mindig kell harcolni, rendkívül fontos viszont minden esetben tudatosítani és tudatosítani őket (vö. Milroy 2001, 531). Az önmagában nem baj, ha például a nyelvészek kutatási eredményeiket valamilyen nyelvi ideológia fényében értelmezik, vagy hogy a nyelvalakító szakemberek tevékenysége valamilyen nyelvi ideológián, ideológiákon alapul, sőt ez a fentiek fényében szükségszerű. Az viszont már nincs rendjén, hogy a szakemberek sokszor elhallgatják, milyen ideológiai alapállásból nyúlnak hozzá a nyelvi kérdésekhez, és úgy tesznek, mintha az általuk alkalmazott szemléleti és értelmezési keret volna az egyedüli lehetséges, vagy legalábbis az egyedüli helyénvaló.²¹

A nyelvi ideológiák ellen azokban az esetekben szükséges harcolni, amikor ezek a lingvicista törekvések szolgálatában állnak, valamint akkor, amikor az emberek nyelvhasználatának manipulálására használják őket. Erre különösen a nacionalista, a purista és a standardista nyelvi ideológiák alkalmasak, például azért, hogy egyes nagy presztízzsel rendelkező csoportok által beszélt – és még inkább: írásban használt – nyelvváltozatoknak (ill. e nyelvváltozatokban található konkrét szó-készlet elemeknek és nyelvi formáknak) különleges értéket tulajdonítsanak, a más, kevésbé tekintélyes csoportok által beszélt nyelvváltozatokat (ill. a bennük található konkrét szó-készlet elemeket és nyelvi formákat) pedig alacsonyabb rendűnek tartják, s ezt az értékítéletet ráadásul sok esetben magukra a beszélői csoportokra is kivetítik. A legszomorúbb, amikor ehhez magukat nyelvészek tartó nyelv művelők is asszisztálnak azáltal, hogy nyelvi érveket gyártanak az egyes nyelvi formák (pl. a magyarban a suksük, nákozás, különféle kölcsönzéstermékek) „helytelensége” mel-

lett, holott ezek „helytelensége” köztudomásúan nem nyelvi, hanem szociokulturális kérdés.

Nyelvi ideológiák a lingvizizmus szolgálatában

A nyelvhasználat ideologizálásának három legdrasztikusabb következménye – amelylyel szemben nagyon határozott föllépésre volna szükség – a beszélők nyelvtudásának, értelmi képességeinek és jellemének negatív megítélése az általuk beszélt nyelvváltozatok, ill. az ezekben a nyelvváltozatokban meglévő konkrét szókészleti elemek és nyelvi formák alapján. A nyelvhasználat és a képességek ilyen összekapcsolásának ugyanis súlyos következményei lehetnek a beszélőre nézve különféle élethelyzetekben, például egy állásinterjú kimenetele szempontjából, ahol a reménybeli főnök esetleg valóban azt hiszi, hogy csekélyebb nyelvtudása, értelmi képességei vagy jellemhibái miatt utasítja vissza a nemstandard nyelvváltozatban beszélő álláskeresőt, holott az esetleg csak a nyelvhasználatában tér el a többi pályázótól.

A beszélők nyelvtudásának negatív megítélése az általuk (tipikusan) használt nemstandard nyelvváltozat alapján valószínűleg azon a tényen alapul, hogy a standardista nyelvi ideológia fényében a nemstandard nyelvi elemek és formák nyelvileg rosszabbnak, alacsonyabb rendűnek minősülnek. Annak pedig, aki rosszabb, alacsonyabb rendű elemeket és formákat használ, „nyilvánvalóan” rosszabb, alacsonyabb színvonalú a nyelvtudása, mint annak, aki a nyelvileg helyesebb, magasabb rendűnek tartott standard nyelvi elemekkel és formákkal él rendszeresen.²²

Ami a beszélők nyelvhasználatának és értelmi képességeinek összekapcsolását illeti, ennek is hasonlóak az indítékai. A nemstandard nyelvváltozatokból a standardban megszokott distinkciók egy része hiányzik,²³ ez pedig a kívülállóban azt a benyomást kelheti, hogy a „deficites” formák oka a beszélők „kognitív deficitje”. Ehhez még hozzájárul az is, hogy a nemstandard nyelvváltozatok többnyire beszélt nyelvi formában valósulnak meg, a beszélt nyelvi diskurzusokban pedig eredendően több a nyelvi pontatlanság és „lazaság”, mint az írott nyelvekben, mivel ez utóbbiak dekontextualizáltságuk miatt általában egyértelműbben kifejtettek.

A beszélők nyelvhasználatának és jellembeli tulajdonságainak összekapcsolása, melynek nagy hagyománya van a magyar nyelvmuvelésben, alighanem összefügg azzal, hogy a nagy presztízsűnek tartott nyelvváltozatok – mindenekelőtt a standard dialektus – különleges értékei közé szokták sorolni többek között a világosságot és az egyértelműséget. Amint az előző bekezdésből kiderült, ennek a standard esetében némi empirikus alapja is van, tekintve, hogy a standard normája a feszesebb szerkezetű, gondosabb megfogalmazású, formális írott nyelvi szövegeken alapul. A beszélt nyelvi, informális diskurzusok természetesen nem felelhetnek meg a velük szemben támasztott irreális elvárásoknak, a világosság és az egyértelműség olykor föllépő hiánya pedig könnyen asszociálja az igazmondás, az őszinteség, a becsületesség hiányát, annál is inkább, mert a nyelvi többértelműségek valóban használhatók etikátlanul a hallgatók félrevezetésére. Ezenkívül az egyedüli helyesnek vélt nyelvi normától való eltérés, deviáció, az emberek szemében a széleskörű társadalmi megegyezésen alapuló tár-

sadalmi normáktól való eltéréssel, a társadalmi devianciával azonos vagy rokon jelenség.

Az említett tényezőknél valószínűleg fontosabb szerepet játszik az a pusztán tény, hogy a nemstandard változatokat az emberek inkább a kevésbé iskolázott, kevésbé értelmes emberekkel asszociálják, mivel a nemstandard változatok használata az alacsony képzettségű lakossági rétegekben rendszerint valóban széleskörűbb. A kisebbségi közösségekben azonban a nemstandard változatok a standard nehezebb elérhetősége miatt sokszor az iskolázott beszélők körében is elterjedtek, ez pedig ronthat például a határon túli magyar emberek nyelvtudásának, értelmi képességeinek és jellemének a megítélésén.

Előretételezés

A nyelvi ideológiák vizsgálatát legalább két irányban lenne érdemes folytatni. Az egyik az az irány, amelyre példa Maitz Péter tanulmánya (2006), amely történeti írott források alapján²⁴ elemzi a kiegyezés és az első világháború közti időszak magyar nyelvi nacionalizmusát, úgy, ahogy az az akkori politikai, társadalmi, műveltségi elit nyelvi reflexióiban megnyilvánult. Ugyanilyen módszerekkel érdemes lenne vizsgálni a mai magyar nyelvközösségekben érvényesülő nyelvi ideológiákat is.

Az inkább a társadalmi elithez tartozó beszélők írásbeli termékeiből kiinduló vizsgálatot jól kiegészíti az a másik, eltérő perspektívájú megközelítés, amely a hétköznapi beszélők körében élő nyelvi ideológiák feltárására irányul, mégpedig szociolingvisztikai, ill. antropológiai jellegű terepkutatások során gyűjtött élőnyelvi anyag alapján, diskurzuselemzési módszerek alkalmazásával. Erre magyar vonatkozású példák Susan Gal és Petteri Laihonen munkái (lásd Gal 1993; Laihonen 2005; Magyar 2004; 2008; vö. még Laihonen 2006). A kétféle megközelítést ötvözi Laihonen egy további tanulmánya (2001), amely egyaránt számba veszi az „elit” és a „mindennapi” nyelvi ideológiákat.

A mindennapi beszélők nyelvi ideológiáinak a feltárására és elemzésére a más célból rögzített élőnyelvi diskurzusok is jól felhasználhatók. A Gramma Nyelvi Iroda beszélt nyelvi adatbázisa például nagy számban tartalmaz olyan, magnóval vagy digitális hangrögzítő berendezéssel rögzített és többféle szempontú nyelvészeti elemzés követelményeinek megfelelően átírt diskurzust, diskurzusrészletet (az adatbázisra lásd Lanstyák–Rabec 2008), amelyek messzemenően alkalmasnak látszanak arra, hogy a szlovákiai magyar beszélőközösségekben, sőt a magyarul tudó dél-szlovákiai szlovákok körében élő nyelvi ideológiák elemzésének alapjául szolgáljanak.

Az ilyen vizsgálatok haszna a magyar nyelvtudomány és a magyar nyelvközösség számára a fentiek fényében nyilvánvaló:

1. A magyar nyelvközösségekben, annak egyes részlegeiben élő nyelvi ideológiák jobb megismerése lehetővé teszi a beszélők nyelvi viselkedésének jobb megértését, s így az általuk létrehozott diskurzusok sokoldalúbb elemzését is.

2. Mindez hozzájárul magának a magyar nyelvnek, ill. a magyar nyelven belüli különféle nyelvváltozatoknak, dialektusoknak és regisztereknek a jobb megismeréséhez.

3. Mivel a nyelvi változásokban a beszélők nyelvi viselkedésének a változása tükröződik, a beszélők nyelvi viselkedését befolyásoló nyelvi ideológiák feltárása lehetővé teszi a bekövetkezett, ill. a folyamatban lévő nyelvi változások indítéka-

inak jobb megértését, a küszöbön álló és a jövőben esedékes nyelvi változások pontosabb prognosztizálását, és – ami a saját nyelvközösségük iránt felelősséget érző szakemberek számára még fontosabb – a nyelvi változások hatékonyabb befolyásolását is.

4. Mivel a nyelvi változások eredményes befolyásolása elképzelhetetlen egy koherens és korszerű nyelvalakítás-elmélet nélkül, a nyelvi ideológiák vizsgálata fontos része minden elméleti és gyakorlati nyelvalakítási törekvésnek.

5. A nyelvi ideológiák megismerése lehetővé teszi azt is, hogy a szakemberek a maguk eszközeivel hozzájáruljanak a lingvicista következményekkel járó nyelvi ideológiák kártékony mivoltának leleplezéséhez és ezáltal jó esetben magának a lingvicista gyakorlatnak a felszámolásához is.

Zárszó

Dolgozatomban azokkal a nyelvi ideológiákkal és a velük összefüggő filozófiákkal foglalkoztam, amelyek saját magam és kollégáim nyelvészeti munkásságát erőteljesen befolyásolják, sokszor anélkül, hogy ez tudatossá válna bennünk. A területi korlátok (valamint saját személyes korlátaim) miatt nem lehetett célom, hogy a tárgyalt ideológiákat és filozófiákat a maguk társadalmi és történeti beágyazottságában mutassam be. Mégis abban bízom, hogy ez a vázaltszerű áttekintés is alkalmas arra, hogy felhívja a szakemberek figyelmét a nyelvi ideológiák vizsgálatának hasznosságára, és – ami még fontosabb – tudatossá tegye bennük saját ideológiai elkötelezettségüket, sőt ezen túlmenően arra készítse őket, hogy azt minden olyan munkájukban felfedjék az olvasók előtt, amelyben értékítéleteket fogalmaznak meg nyelvvel, nyelvhasználattal, nyelvi változásokkal kapcsolatban, vagy pedig nyelvalakító céllal foglalkoznak nyelvi kérdésekkel.

Jegyzetek

1. Munkám a Gramma Nyelvi Iroda munkaterve alapján készült, az Illyés Közalapítvány és a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával. Köszönetet mondok Domonkosi Ágnesnek a témáról vele folytatott inspiráló beszélgetésekért és dolgozatom kéziratának többszöri észrevételezéséért. Hálával tartozom Mészáros Andrásnak a filozófiákkal kapcsolatos szövegrészek kommentálásáért, Tolcsvai Nagy Gábornak általános észrevételeiért, továbbá Kitlei Ibolyának is a szövegben található elírások, helyesírási és fogalmazási botlások kigyomlálásáért.
2. A nyelvi ideológiák különféle megközelítéseire lásd Woolard–Schieffelin 1994.
3. A nyelvi viselkedést itt tágan kell értelmezni: beletartozik többek között a spontán beszédtevékenység, a nyelvalakítás legkülönbözőbb formái, a nyelvtanulás, az új nemzedékek nyelvi szocializálása stb.
4. A nyelvi ideológiák általános kérdéseire lásd pl. Woolard–Schieffelin 1994; King 2000; Kroskriy 2000; Wertheim 2003; Gal 2005; 2006, 163; Laihonon 2005; 2006; 2008; Maitz 2006, 309–310; vö. még Tolcsvai Nagy 2004, 27–30.
5. A nyelvi mítoszok egy részével is ez a helyzet, de maga a *nyelvi mítosz* kifejezés ezt nem implikálja.

6. Magyar viszonylatban jóformán csak Sándor Klára rövid áttekintésére (2006, 970–973, 984–986) támaszkodhattam. De egyes ideológiákra lásd még az idézett magyar vonatkozású irodalmat.
7. A nyelv művelés az alkalmazott nyelvtudomány azon ágának tartja magát, amely „a nyelv egészséges fejlődését igyekszik biztosítani” – ez áll az értelmező szótár „nyelv művelés” szócikkében (*ÉrtSz.* 1961/1980, 5:263) éppúgy, mint a *Nyelv művelő kézikönyvben* (*NyKk.* 1985, 2:349). A nyelv művelés gyakorlata számtalan bizonyítékot szolgáltat arra, hogy ezt a legtöbb esetben a nyelvi változások visszafordításával vagy fékezésével szeretné elérni.
8. A magyar nyelv művelés konzervativizmusa leginkább „zsigeri konzervativizmusként” jellemezhető, melyben sokkal inkább tükröződnek a laikus beszélőknek a nyelvi változásokkal szembeni ellenérzései, mint a hagyományos kulturális vagy nemzeti értékek védelme. Ettől radikálisan eltér a nyelvi konzervativizmusnak az a tudományosan megalapozott koncepciója, amelyet Heltainé Nagy Erzsébet fejt ki egyik tanulmányában (2004). Sajnos azonban ezt a koncepciót nem látjuk még működni a gyakorlatban. Lehetséges, hogy az MTA Nyelvtudományi Intézetének Nyelvtechnológiai és Élőnyelvi Osztályának keretein belül működő Nyelv művelő és Nyelvi Tanácsadó Munkacsoport vagy annak egyes munkatársai ezt alkalmazzák nyelvi tanácsadó és más jellegű nyelvalakító tevékenységük során, erről azonban az érdeklődő szakmai közvéleménynek nincs honnan tájékozódnia.
9. A nyelvi nacionalizmusra lásd Maitz 2006; a hagyományos nyelvészetet és nyelv művelést meghatározó nemzetfelfogásra lásd még Tolcsvai Nagy 2004, 85.
10. A purista ideológiára lásd pl. Dahlstedt 1976, 22–23; Woolard–Shieffelin 1994, 64–65; Wertheim 2003; Cseresnyési 2004, 113–121; Tolcsvai Nagy 2004, 28; Gal 2005, 179–181; Maitz 2006; vö. még Kugler–Tolcsvai Nagy 2000, 207; Fodor 2005; Simon 2007.
11. Az internacionalista nyelvi ideológia szélsőséges megnyilvánulása volt a magyar nyelv újítás egyik bizarr ötlete, a magyar nyelv „nőstényítése”, az a törekvés, hogy a magyarba is bevezessék a nyelvtani nemeket, a német, a francia és más nyugati nyelvek hatására.
12. A nyelvi standardizmus szokásos, de félrevezető megnevezése a standard ideológia.
13. Jól utal erre a magyar nyelv művelés egyik központi műszava, a nyelv helyesség, amely valójában a standard nyelv változat normájának való megfelelést jelenti.
14. A standardizmusra, a standardizációval kapcsolatos problémákra lásd pl. Starý 1990; Milroy 2001; Deumert–Vandenbussche 2003, 461–463; Gal 2006; vö. még Woolard–Shieffelin 1994, 64; Kontra–Trudgill 2000; a destandardizációra lásd Deumert–Vandenbussche 2003, 457.
15. Magyarul lásd Phillipson–Skutnabb-Kangas 1997, 18 és passim; Skutnabb-Kangas 1997, 24–25 és passim; lásd még Göncz 2005, 48.
16. A magyar lingvicizmusra lásd Sándor 2001, 255 és passim; Kontra 2006a; 2006b.
17. Vö. Domonkosi 2007; vö. még Milroy 2001, 537; Sándor 2001, 254.
18. Ugyanezen a felfogáson alapul az a generatív nyelvészeti elgondolás is, melynek hívei azt a nyelvi képességet, hogy a beszélők korábban soha nem hallott mondatokat is képesek megérteni, s ilyeneket létre is tudnak hozni, veleszületettnek tartják.
19. A racionalizmuson alapuló nyelvi tévhitekre lásd Kálmán 2004, 76–81. Vö. még Nádasdy 2004, 118–119. Vö. még Tolcsvai Nagy 2004, 28. A racionalizmusra mint ideológiára lásd Dahlstedt 1976, 29–32.
20. A helyzet paradoxona azonban az, hogy a nyelvi valóságot – amint a föntiekből kiderült – a szakember sem tudja ideológia- és érdekmentesen vizsgálni.
21. Ebbe a hibába jómagam is számtalanszor beleestem, ami a témában való tájékozatlanságom következménye volt.
22. Így például a „süksükölő” beszélőket a nyelv művelők azzal vádolják, hogy összekeverik a -t végű igék kijelentő és felszólító módját, azaz pl. az *Ezt mi nem firtassuk* mondatban kijelentő módú ige helyett felszólító módú igét használnak. Ha ez igaz volna, akár indokolt is lehetne az a vélemény, hogy az ilyen beszélőknek gyöngébb a nyelvtudásuk.

- Csakhogy szó sincs itt két igemód összekeveréséről, csupán arról van szó, hogy az érintett nyelvváltozatokban a két igemód alaki kitévője azonos, a két nyelvtani alak egybeesik; az *Ezt mi nem firtassuk* mondat nem felszólító, hanem kijelentő módú (ahogy arra a tagadó szó *nem* alakja is utal, hiszen felszólító módban a *ne* formát kellene használni: *Ezt mi ne firtassuk!*). Az egyéb hangokra végződő igék kijelentő és felszólító módja a standardban is egybeesik (pl. *Ezt mi nem olvassuk* vs. *Ezt mi ne olvassuk!*), a nyelv művelők ennek ellenére azt soha nem állítják, hogy a standard beszélők összekevernék ezen igék kijelentő és felszólító módját.
23. Példaként visszautalhatunk az előbb említett nyelvtani egybeesésre a kijelentő és a felszólító módú igealakok közt (firtassuk 'firtatjuk' és 'firtassuk') vagy megemlíthetjük az elliptikus *kevés cukrot-féle* beszélt nyelvi(es) formák írásban való kétértelműségét ('kevés cukrot' és 'egy kevés cukrot'). Vannak viszont a nemstandard nyelvváltozatokban olyan distinkciók, amelyek hiányoznak a standardból, például az erdélyi nyelvjáráásokban, sőt az ottani regionális köznyelvben a többes szám első személyű, feltételes módú igealakok különböznek egymástól az alanyi és a tárgyaz ragozásban (pl. *firtatnánk valamit* vs. *firtatnók azt*), míg a standardból ez az ó- és középmagyar kori megkülönböztetés eltűnt (pl. *firtatnánk valamit* és *firtatnánk azt*); a csallóközi nyelvjárásban nemcsak a jelenlegi, hanem a múltbeli szokásosan ismétlődő cselekvés is kifejezhető nyelvtani eszközökkel (pl. *Nagyapám ide szokott járni az 50-es években* vs. *Nagyapám még most is ide szok járni*), míg a standardban csak a jelenlegi szokásosan ismétlődő cselekvés fejezhető ki ily módon (pl. *Nagyapám még most is ide szokott járni*) stb.
24. Nála ezek konkrétan a *Magyar Nyelvőrben* az általa vizsgált korszakban megjelent tanulmányok, vitairatok, hozzászólások, olvasói levelek, továbbá illemtankönyvek és egyéb, nyelvi kérdéseket is érintő korabeli kiadványok.

Felhasznált irodalom

- Balázs János (szerk.) 1983. *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Baines, Gary 1998. *The rainbow nation. Identity and nation building in post-apartheid South Africa*. Mots Pluriels 7. <http://www.arts.uwa.edu.au/MotsPluriels/MP798gb.html>.
- Benkő Loránd 1982. *Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében*. Budapest, Akadémiai Kiadó. /Nyelvtudományi értekezések, 113. sz./
- Cseresnyési László 2004. *Nyelvek és stratégiák (avagy a nyelv antropológiája)*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Dahlstedt, Karl-Hampus 1976. Societal Ideology and Language cultivation. The case of Swedish. *International Journal of the Sociology of Language* 10, 17–50. p.
- Deumert, Ana–Vandenbussche, Wim 2003. Research Directions in the Study of Language Standardization. Deumert. In Ana–Vandenbussche (ed.): *Germanic Standardizations – past to present*. Amsterdam–New York, John Benjamins, 455–469. p. <http://homepages.vub.ac.be/~wvdbussc/deumertvandenbussche2.pdf>.
- Domonkosi Ágnes 2007. Nyelvi babonák és sztereotípiák: a helyes és a helytelen a népi nyelvészeti szemléletben. In Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelv művelésről*. Dunaszerdahely–Budapest, Gramma Nyelvi Iroda–Tinta Könyvkiadó, 141–153. p.
- ÉrtSz.: *A magyar nyelv értelmező szótára* 1961/1979. 4. köt. (Ki–Mi). Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Fodor István 2005. A nyelvújítás, a purizmus és fajtái. *Magyar Nyelv*, 101. évf. 1. sz. 46–51. p.
- Gal, Susan 1993. Diversity and contestation in linguistic ideologies. German speakers in Hungary. *Language in Society* 22, 337–359. p.
- Gal, Susan 2005. Linguistic anthropology. In Brown, Keith (editor in chief): *Encyclopedia of Language and Linguistics*. Vol. 7. Oxford, Elsevier, 171–185. p.

- Gal, Susan 2006. Contradictions of standard language in Europe. Implications for the study of practices and publics. *Social Anthropology*, 14/2, 163–181. p.
- Göncz Lajos 2005. A kétnyelvűség pszichológiája. In Lanstyák István–Vančoné Kremmer Ildikó (szerk.): *Nyelvészetről – változatosan. Segédkönyv egyetemisták és a nyelvészet iránt érdeklődők számára*. Dunaszerdahely, Gramma Nyelvi Iroda, 33–76. p.
- Heltainé Nagy Erzsébet 2004. Hagyomány, nyelv és nyelvművelés. In Büky László (szerk.): *Nyelvleírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stilisztika*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék, 41–52. p. /A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei, 6./
- Kálmán László 2004. A nyelvművelés mint áltudomány. In Büky László (szerk.): *Nyelvleírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stilisztika*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék, 63–82. p. /A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei, 6./
- Kálmán László–Trón Viktor 2005. *Bevezetés a nyelvtudományba*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- King, Kendall A. 2000. Language ideologies and heritage language education. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 3/3, 167–184. p.
- Kroskirty, Paul V. 2000. Regimenting Languages. In Kroskirty, Paul V. (ed.): *Regimes of Language. Ideologies, Politics, and Identities*. Santa Fe, School of American Research Press, 1–34. p.
- Klaudy Kinga 2001. Mit tehet a fordítástudomány a magyar nyelv „korszerűsítéséért”? *Magyar Nyelvőr*, 125. évf. 2. sz. 145–152. p.
- Kontra Miklós 2006a. A magyar lingvicizmus és ami körülveszi. In Sipőcz Katalin–Szeverényi Sándor (szerk.): *Elmélkedések népekről, nyelvekről és a profán medvééről. Írások Bakró-Nagy Marianne tiszteletére*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, 83–106. p.
- Kontra Miklós 2006b. Sustainable Linguicism. In Hinskens, Frans (szerk.): *Language Variation – European Perspectives*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 97–126. p.
- Kontra Miklós–Saly Noémi (szerk.) 1998. *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Kontra Miklós–Trudgill, Peter 2000. If women are being discriminated against, you don't say “You should become a man”. An interview with Peter Trudgill on sociolinguistics and Standard English. Conducted by Kontra Miklós. *Novelty*, 7/2, 17–30. p.
- Kugler Nóra-Tolcsvai Nagy Gábor 2000. *Nyelvi fogalmak kisszótára*. Budapest, Korona Kiadó.
- Laihonen, Petteri 2001. Multilingualism in the Romanian Banat. Elite and everyday language ideologies. In Hannonen, Pasi–Lönnquist, Bo–Barna, Gábor (eds.): *Ethnic Minorities and Power*. Helsinki, Fonda Publishing, 11–45. p.
- Laihonen, Petteri 2004. A romániai bánási (bánáti) tolerancia és többnyelvűség a nyelvi ideológiák tükrében. In Kovács Nóra–Osvát Anna–Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből III*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 81–97. p.
- Laihonen, Petteri 2005. *Multilingualism and Language Ideologies in the Rumanian Bánát: Development Towards the Interactional Analysis of Interviews*. Előadás A magyarságtudomány műhelyei című konferencián. Budapest, 2005. augusztus 24–25.
- Laihonen, Petteri 2006. Egy finnországi nyelvész reflexiói a Bánágról. *Korunk*, 17. évf. 1. sz. 46–54.
- Laihonen, Petteri 2008. Language Ideologies in Interviews. A Conversation Analysis Approach. *Journal of Sociolinguistics*, 12/5, 668–693. p.
- Lanstyák István 2007a. A nyelvi tévhitekről. In Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Dunaszerdahely–Budapest, Gramma Nyelvi Iroda–Tinta Könyvkiadó, 154–173. p.

- Lanstyák István 2007b. Általános nyelvi mítoszok. In Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Dunaszerdahely–Budapest, Gramma Nyelvi Iroda–Tinta Könyvkiadó, 174–212. p.
- Lanstyák István 2007c. A szervezett nyelvalakítás válfajai. In Mészáros András (összeáll.): *Emlékkönyv Turczel Lajos 90. születésnapjára*. Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 141–162. p.
- Lanstyák István–Rabec István 2008. A szó elszáll, a hangfelvétel és a lejegyzés megmarad. (A Gramma Nyelvi Iroda beszélt nyelvi adatbázisáról és az ennek felhasználásával készülő Szlovákiai magyar beszélt nyelvi olvasókönyvről). In Zelliger Erzsébet (szerk.): *Nyelv, területiség, társadalom*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 309–325. p. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 228.)
- Maitz Péter 2006. A nyelvi nacionalizmus a dualizmus kori Magyarországon. Egy nyelvi ideológia elemei. *Magyar Nyelv*, 102. évf. 3. sz. 307–322. p.
- Milroy, James 2001. Language ideologies and the consequences of standardization. *Journal of Sociolinguistics*, 5/4, 530–555. p.
- Nádasdy Ádám 2004. A betegség-metaphora. In Büky László (szerk.): *Nyelvleírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stilsztika*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék, 117–122. p. (A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei, 6.)
- NyKk.: Nyelvművelő kézikönyv 1983–1985*. Szerk. Grétsy László–Kovalovszky Miklós. 1–2. köt. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Péntek János 2002. Státus, presztízs, attitűd és a kisebbségi nyelvváltozatok értékelése. In Hoffmann István–Juhász Dezső–Péntek János (szerk.): *Hungarológia és dimenziális nyelvészet*. Debrecen–Jyväskylä, 311–316. p. /Ethnica./
- Phillipson, Robert–Skutnabb-Kangas, Tove 1997. Nyelvi jogok és jogsértések. *Valóság*, 40. évf. 1. sz. 12–30. p.
- Robins, Robert Henry 1999. *A nyelvészet rövid története*. Budapest, Osiris Kiadó–Tinta Kiadó.
- Sándor Klára 2001. „A nyílt társadalmi diszkrimináció utolsó bástyája”: az emberek nyelvhasználata. *Replika*, 2001/45–46, 241–259. p.
- Sándor Klára 2006. Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés. In Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 958–995. p.
- Simon Szabolcs 2007. Gondolatok a nyelvi purizmusról. In Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Dunaszerdahely–Budapest, Gramma Nyelvi Iroda–Tinta Könyvkiadó, 219–229. p.
- Skutnabb-Kangas, Tove 1997. *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. Budapest, Teleki László Alapítvány.
- Starý, Zdeněk 1990. In nomine functionis et standardisationis. *International Journal of the Sociology of Language*, 127–142. p.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004. *Nyelv, érték, közösség*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Wertheim, Suzanne 2003. Language ideologies and the „purification” of post-Soviet Tatar. *Ab Imperio* 1, 347–369. <http://ling.northwestern.edu/~wertheim/Wertheim%20-%20Ab%20Imperio%20article.pdf>.
- Woolard, Kathryn A.–Schieffelin, Bambi B. 1994. Language Ideology. *Annual Review of Anthropology* 23, 55–82. p.

ISTVÁN LANSTYÁK
LANGUAGE IDEOLOGIES AND PHILOSOPHIES

The paper deals with some of the general questions concerning language ideologies and gives an overview of the most important language ideologies present in the works of Hungarian linguists, namely conservatism, nationalism, purism, vernacularism, internationalism, standardism (standard ideology), homogenism and pluralism. Besides language ideologies the paper shortly characterises two philosophies which play a similar role to language ideologies, namely Platonism and rationalism.

It is well-known that language ideologies are used by the power elite to discriminate (groups of) people on the basis of their language – an attitude and social practice called linguicism. The paper also adverts to the three of the most drastic consequences of ideologizing language use: negative evaluation of the speakers' language competence, cognitive competence and personal character because of the way they use their language.

The author emphasizes the fact that the presence of language ideologies in linguistic research, in the presentation of research findings, in language planning and in the management language problems is necessary, therefore the aim of the scholars cannot be to eliminate language ideologies but to make them explicit.